

Լ. Հ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՍԱՀՄՈՍՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՆԱԽՕՐԻՆԱԿԸ

Սաղմոսների ժողովածուն Հին Կտակարանի ամենատարածված գիրքն է և քրիստոնեական եկեղեցու համար իր ունեցած նշանակությամբ կարող է մրցել նույնիսկ Ավետարանների հետ: Դարեր շարունակ այն եղել է հավատացյալների սիրելի ընթերցարաններից մեկը, իսկ հոգևորականների կողմից սովորաբար անգիր է արվել: Համարյա ամենուրեք սաղմոսների բնագիրն իր ընդօրինակությունների թվով գրավում է առաջին տեղը Աստվածաշնչի գրքերի շարքում: Չկա ծիսական մի ժողովածու, որտեղ սաղմոսները ընդգրկված չլինեն, չկա եկեղեցու որևէ արարողություն, որը կատարվի առանց նրանց մասնակցության: Սաղմոսների բարերար ազդեցության տակ է ծնունդ առել քրիստոնեական հոգևոր երգը. նրանց նմանությամբ են գրված հայկական հրաշալի շարականներից շատերը: Անգիր արվելու հանգամանքը նպաստել է, որ սաղմոսների բնագիրը մեր պատմագրական երկերում ամենահաճախ հղվող աստվածաշնչյան գիրքը լինի: Սակայն, չնայած իրենց մեծ նշանակությանը, սաղմոսները առաջին հայագիտության հատուկ ուսումնասիրության առարկան չեն դարձել*: Սույն աշխատության նպատակն է՝ ընդհանուր գծերով վերհանել սաղմոսների հայերեն թարգմանության գլխավոր առանձնահատկությունները և լույս ափել նրա մաթիոնական հետ կապված էական խնդիրների վրա:

* Անշուշտ չի կարելի այստեղ չհիշատակել Բ. Մ. Չամչյանի հույակապ աշխատությունը (Մեկնություն Սաղմոսաց, Բ. Ա.—Ժ, Վենետիկ, 1815—1823), որն իր պարունակած բազմաթիվ բանասիրական ճշգրտումների շնորհիվ կարող է հուսալի ուղեցույց հանդիսանալ սաղմոսների հայերեն թարգմանության բնական բնագրի պատրաստման և ընդհանրապես նրա հետագա համակողմանի ուսումնասիրման գործում:

1. ԲՆԱԳՐԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ

Ինչպես հայտնի է, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության առաջին ամենավատահալի հրատարակությունը Ջոհրապյանինն է, միակը, որ պատրաստված է զգալի թվով ձեռագրերի համեմատությամբ¹: Միայն Հին Կտակարանի համար Ջոհրապյանն օգտագործել է ութ ձեռագիր՝ հիմք ընդունելով Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի № 1 Աստվածաշունչը, գրչագրված 1319 թ.: Նախագաղափար օրինակը վերաբերում է հարազատորեն, առանց հեղինակային միջամտության, իսկ մյուս ձեռագրերի տվյալները տեղ են գտել միայն տողատակում: Սա ցույց է տալիս, որ Ջոհրապյանը Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության սկզբնական բնագիրը վերականգնելու նպատակ չի հետապնդել: Այսպիսի ձեռնարկում 1860 թ. կատարեց Բ. Արսեն Բագրատունին, տարբեր ընդօրինակություններից կազմելով հայերեն Աստվածաշնչի մի ընդհանուր բնագիր²: Սակայն որքան էլ Բագրատունու փորձը հաջողված լինի³, մինչև է, բանասիրական ուսումնասիրությունների համար միակ պիտանի բնագիրը մնում է Ջոհրապյանի հրատարակածը, քանի որ այստեղ ձեռագրական տվյալները մատուցված են իրենց անաղարտ ձևով⁴: Ավե-

¹ Աստուածաշունչ Մատենան Հին և Նոր Կտակարանաց, յաշխատասիրութենէ: Հ. Ջոհրապյան վարդապետի, Վենետիկ, 1805:

² Գիրք Աստուածաշունչէ Հին և Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1860:

³ Կարապետ Ժ. վարդապետ Տեր-Մկրտչյան, Աստուածաշնչի մի հրատարակությունը, «Արարատ», 1902, էջ 1077:

⁴ Ինչ վերաբերում է Աստվածաշնչի կուստանդուպոլսյան հրատարակությանը (Աստուածաշունչ Մատենան Հին և Նոր Կտակարանաց, Կ. Պոլիս,

լին, հիմքեր կան ենթադրելու, որ Զոհրապյանի հրատարակությունը, չնայած օգտագործած ձեռագրերի փոքր քանակին, ըստ էության ճիշտ պատկերացում է տալիս Աստվածաշնչի հայերեն բնագրի ձեռագրական ավանդույթի մասին: Այսպես, Մաշտոցյան Մատենադարանի պատահաբար ընտրված № 195 ձեռագրի (1284/8 թ.) ուսումնասիրությունը պարզում է, որ այն պարունակում է սաղմոսների հայերեն թարգմանության սկզբնական բնագիրը վերականգնելու տեսակետից ուշադրության արժանի ընդամենը 9 բառային տարբերություն, որոնք չեն մշված Զոհրապյանի մոտ: Դրանք են՝ Թ 18 չիք Տեր, ԽԱ 1 չիք Սաղմոս Ի Դաիթ, ԽԱ 10 մոռացար փխ մերծեցեր, ՀԹ 1 Ասափայ փխ առացեալ, ԶԴ 6 չիք Տեր, ԶԸ 47 ունի Տեր, ԾԺ 4 չիք ուղղոց, ԾԽԴ 15 չիք տաա դու անցա և կերակրին, ԾԽԴ 20 չիք Տեր: № 142 ձեռագիրը (1269 թ.) տալիս է այս կարգի 18 ընթերցված, որոնցից 15-ը սաղմոսների վերնագրերում (ԻԲ, ԻԳ, ԻԹ, ԼԴ, ԼԸ, ԽԱ, ԽԲ, ԽԳ, ԾԸ, ԿԱ, ՀԹ, ԾԽԳ, ԾԽԴ, ԾԽԹ, ԾԽԱ) և միայն երեք բուն բնագրում՝ ԽԱ 10 մոռացար փխ մերծեցեր, ԾԺԷ 8 ունի զի բարի է, ԾԺԸ 106 չիք զամենայն: Վերնագրերի տեղում կտեսնենք, դրանք ոչ թե բնորոշ են սաղմոսների հայերեն թարգմանության ողջ բնագրին, այլ մեծ մասամբ արդյունք են հետազոտ խմբագրման: Նշված ձեռագրերի մյուս տարբերությունները ընդհանուր առմամբ զուտ գրչական են՝ մնալ տառերի շփոթում, հոդերի, շաղկապների և դերանունների հավելում կամ բացթողում, բայց ժամանակների, գոյականի թվի և հոլովի փոփոխում և այլն:

Այնուամենայնիվ, չնայած իր արժանիքներին, Զոհրապյանի հրատարակությունը արդի բանասիրության պահանջները լիովին չի կարող բավարարել: Նրա ընդգրկված սահմանափակ թվով ձեռագրերը համեմատյալ դեպի ի վիճակի չեն մերկայացնելու հայերեն Աստվածաշնչի ձեռագրական տվյալների ողջ հարբստությունը, մանավանդ որ շատ հնագույն ընդօրինակություններ դուրս են մնացել դրանցից: Միայն Մաշտոցյան Մատենադարանում պահպանվում է սաղմոսների հայերեն թարգմանության 255 ամբողջական ընդօրինակություն, չնաշված ծիսական գրքերի պարունակած հատվածները: Ընդօրինակությունների մի զգալի մասը ծագում է ԺԳ—ԺԴ դարերից: Ահա դրանց լիակատար ցանկը, որը քաղել ենք Օ. Եզանյանի «Մատենագիտական ուղեցույց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Աստվածաշունչ Գրքերի» անտիպ աշխատությունից:

1895), ապա այն բոլորովին չի կարող ծառայել հայերեն բնագրի քննության խմբին:

Նախ ուզում ենք հեղինակին խորին շնորհակալություն հայտնել աշխատության ձեռագիրը սիրալիր կերպով մեզ տրամադրելու համար, ապա առիթից օգտվելով, մասնագետների ուշադրությունը հրավիրել այն բանի վրա, որ «Ուղեցույցի» շուտափույթ հրատարակությունը կարող է մեծ օգնություն ցույց տալ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությանը զբաղվող

- №№ 142, Ժողովածու, 1269 թ., թ. 76բ—124բ.
 177, Աստուածաշունչ, ԺԳ դ., թ. 286բ—324ա.
 179, Ժողովածու, 1292 թ., թ. 256ա—280բ.
 180, Աստուածաշունչ, 1295 թ., թ. 288ա—318բ.
 182, Աստուածաշունչ, 1303/4 թ., թ. 320բ—361բ.
 183, Աստուածաշունչ, 1808 թ., թ. 34ա—80բ.
 184, Աստուածաշունչ, 1400/1 թ., թ. 127ա—144ա.
 195, Մատուց Աստուածաշնչի, 1284/8 թ., թ. 275ա—331ա.
 199, Մատուց Աստուածաշնչի, 1271 թ., թ. 30ա—107բ.
 206, Աստուածաշունչ, 1318 թ., թ. 259ա—285ա.
 287, Մատուց Աստուածաշնչի, 1258 թ., թ. 14բ—68բ.
 345, Աստուածաշունչ, 1270 թ., թ. 404բ—439ա.
 346, Աստուածաշունչ, 1390/1400 թթ., թ. 280ա—308ա.
 352, Աստուածաշունչ, 1367/71 թթ., թ. 197ա—214բ.
 353, Աստուածաշունչ, 1317 թ., թ. 310ա—338բ.
 354, Աստուածաշունչ, ԺԴ դ., թ. 362ա—390ա.
 1500, Ժողովածու, ԺԳ դ., թ. 270բ—285ա.
 2827, Ժողովածու, 1338 թ., թ. 280բ—284ա.
 2705, Աստուածաշունչ, 1368/1660 թթ., թ. 188բ—218բ.
 4113, Աստուածաշունչ, 1334 թ., թ. 246բ—267ա.
 3412, Սաղմոսարան, 1316 թ., թ. 4ա—267ա.
 4244, Սաղմոսարան, ԺԴ դ., թ. 1ա—193բ.
 5299, Սաղմոսարան, ԺԴ դ., թ. 1ա—169բ.
 5560, Մատուց Հիմ Կտ., 1285 թ., թ. 26ա—81բ.
 6230, Աստուածաշունչ, 1314 թ., թ. 258բ—281բ.
 6473, Սաղմոսարան, Պատարագամատուց, 1298 թ., թ. 2ա—165ա.
 6569, Աստուածաշունչ, ԺԴ դ., թ. 217ա—239բ.

բանասերներին, մանավանդ այժմ, երբ լիովին հատկացել է նրա քննական բնագրի պատրաստման հարցը: Ավելորդ չէ մեղ, որ Լեդենի համալսարանը, նախքան Աստվածաշնչի ասորերեն բնագրի հրատարակմանը ձեռնարկելը, լույս ընծայել վերջինիս ընդօրինակությունների ամբողջական ցուցակը. List of old Testament Peshitta manuscripts (preliminary issue), ed. by the Peshitta Institute Leiden university, Leiden, Brill, 1961. Ժիշտ է, հայերեն ստվածաշնչյան ձեռագրերի այդպիսի ցուցակ հրատարակվել է դեռևս 1902 թ., բայց այն արդեն հնացած է. տե՛ս Месроп Тер-Мовсесян, История перевода Библии на армянский язык, СПб., 1902.

րականությունը միայն այժմ է դրվում գիտական հիմքերի վրա: 80-ական թթ. սկզբին Լեյդենի համալսարանը ասորական աստվածաշնչյան ձեռագրացուցակի լույսընծայումով ազդարարեց, որ այդ ուղղությամբ որոշակի աշխատանքներ են տարվում: Ըստ երևույթին արդեն առանձին հատորներ պետք է հրատարակված լինեն: Ասպժմ մեզ հայտնի է միայն մեկը, որն ընդգրկում է Երգ երգոցը, Տուբիթը և Եզրասի 4 գրքերը¹⁴: Սույն աշխատության մեջ ասորական բնագրին վերաբերող համեմատությունները կատարել ենք ըստ լոնդոնյան բազմալեզու հրատարակության¹⁵: հաշվի առնելով նաև վերևում նշված մյուս երկու տպագրությունները:

Բոլոր այն համեմատությունների դեպքում, երբ լրացուցիչ ատուգումների կարիք է զգացվել, դիմել ենք Աստվածաշնչի հայերեն և հունարեն Համաքարտեզների օգնությանը¹⁶:

2. ՆԱԽՕՐԻՆԱԿԻ ՀԱՐՑԸ

Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության ուսումնասիրումը առայժմ ընթացել է մի հիմնական ուղղությամբ՝ նրա մաթիոնական խնդրի քննությամբ: Բոլոր հետազոտողները համաձայն են այն հարցում, որ Աստվածաշնչը հայերենի է թարգմանվել Ե դարի սկզբին և որոշ ժամանակ անց խմբագրվել ըստ ձևեր քերված ստույգ հունարեն օրինակների: Ինչ վերաբերում է առաջին, այսպես կոչված՝ փութանական թարգմանության սկզբնագրին, ապա այստեղ կարծիքները իրարից տարբերվում են: Բանասերների մի մասը պնդում է, որ առաջին թարգմանությունը կատարված է նույնպես հունարենից, մի ուրիշ մասը կողմնակից է ասորերենին, իսկ ըստ այլոց՝ Աստվածաշնչի որոշ գրքեր թարգմանվել են հունա-

րենից, որոշ գրքեր՝ ասորերենից: Ընդ որում, այս կարծիքները մեծ մասամբ հիմնվում են ոչ թե բնագրերի քննության, այլ հայ պատմագրության տեղեկությունների վրա¹⁷:

Սաղմունների մեզ հասած հայերեն բնագիրը անտարակույս թարգմանված է հունարենից: Բնագրական համեմատությունը ցույց է տալիս, որ հունական մաթիոնակը հայերեն թարգմանության մեջ ըստ ամենայնի հարազատորեն է վերարտադրված, թեև կան բացատրելի շեղումներ, որոնց մասին խոսք կլինի հետագայում: Ազատ թարգմանության դեպքերը սահմանափակ են, բառերի դասավորության խախտումը՝ հազվադեպ: Լեզուն սահուն է, անկաշկանդ, պնդամենայնիվ հանդիպում են սկզբնագրի ստրկական պատճենմանից բխող անհարթություններ: Այսպես.

ԻԶ 2. Ի մերձենալ առ իս չարաց ուտել զմարմին իմ, անդիչք իմ և թշնամիք իմ անքա տկարացան և անկան (... *oi θλιβόντες με καὶ οἱ ἐχθροὶ μου αὐτόν...*): Հմմտ. նաև ԻԲ 4:

Լ 8. Լեր իմ, Աստուած, պաշտպան և տուն ապաւինի ապրեցուցանել զիս (շօմ *šwāxī* և):

ԼԳ 17. Երեսք Տաուն ի վերայ չարագործաց, սատակել յերկրէ զիշատակս անցա (շօմ *šēšalēpēšaxi ēx γῆς*)...: Հմմտ. նաև ԸԸ 17:

ԸԺԸ 178. Եղիցի ձևոն քո կեցուցանել զիս (շօմ *šēšalēpēšaxi ēx γῆς* և): Հմմտ. նաև ԸԻԺ 2:

Ինչպես տեսնում ենք, նշված մաթիոնականությունները հայերեն թարգմանությունը վերարտադրել է ոչ թե որպես իմաստային ամբողջություններ, այլ անդամատված, բառ առ բառ: Հետևյալ համարում շարահյուսական ստրկաբանությունը հայ թարգմանչին հասցրել է նույնիսկ իմաստի աղավաղման.

ՂԻ 11. Որպես երդումս ի բարկությունս իմում, թե մտցեն ի հանգիստ իմ (*ei šēšalēpēšaxi*):

Պետք է լինե՞ր «թե ոչ մտցեն»: Նույն կառուցվածքը ճիշտ է թարգմանված ԶԸ 36 և ԸԼԱ 2—3 համարներում:

Սկզբնագրի լեզուն մատնում են նաև սաղմունների հայերեն թարգմանության բազմաթիվ բառապատճենումները. ալլագումել (ՀԲ 21)¹⁸, ալլագի (ԾԺ 10), անբան (ԽԸ 18), անբիծ (Թ 8, ԺԻ 2), անբծություն (Լ 9), անգիտություն (ԻԻ 7), անգործ (ԸԼԸ 16), անդադար (ԸԻԳ 5), անզգամ (ԺԳ 1), անզգամություն (ԼԼ 8), անժառանգել (ԼԴ 12), անիրաւ (ԺԼ 49), անիրաւություն (ԺԶ 8), անմեղություն (ՀԼ 72),

¹⁷ Բացառություն են կազմում Ֆ. Կոմիքերի, Ֆ. Մակելերի, Ս. Լիոնի, Ա. Մերկի, Բ. Պ. Էսպայայանի և այլոց՝ Ավետարաններին նվիրված աշխատությունները և Բ. Ս. Կոզյանի ու Բ. Հ. Ոսկյանի ուսումնասիրությունները Մակաբայեցվոց և Երգ երգոց գրքերի մասին:

¹⁸ Նշում ենք միայն առաջին հիշատակումները: Երբ հղված է երկու համար, նշանակում է, հայերեն նույն բառին հունարենում համապատասխանում է երկու տարբեր բառ:

¹³ Biblia sacra polyglotta, ed. Brianus Waltonus, Londini, t. I-VI, 1657. Vetus Testamentum Syriace, ed. S. Lee, Londini, 1823. Ktāba qadīša d-diāleqe 'atīqtā (Vetus Testamentum Syriace), Urmiae, 1852. Մեր ձեռքը չի անցել սաղմունների ասորերեն բնագրի համեմատական հրատարակությունը (հրատ. Thomas Dathe, Halle, 1788).

¹⁴ The old Testament in Syriac according to the Peshitta version, sample ed.: songs of songs-tobit-4 ezra, Leiden, Brill, 1966.

¹⁵ Նույն հրատարակությամբ ենք համեմատել նաև արաբերեն թարգմանությունը, իսկ եբրայական բնագրից օգտվել ենք ըստ հետևյալ տպագրության. Священные книги Ветхого Завета (еврейский текст с русским переводом), т. I, Вена, 1877, т. II, Берлин, 1913.

¹⁶ Համաքարտեզ Հին և Նոր Կտակարանաց, աշխատաարթություն Թադեոս վրդ. Աստվածատուրյան, Երուսաղեմ, 1895: A concordance to the Septuagint and the other greek versions of the Old Testament, by Edwin Hatch and Henry A. Redpath, II ed., vol. I-III, Graz-Austria, 1954.

անմիտ (ԽԼ 11, ՀԵ 6), անկայտ (Մ 8), անպիտանալ (ԺԳ 3), անջուր (ԿԲ 3), անջրդի (ՀԼ 17), անտես առնել (Թ 1), անօրէն (Ե 6), անօրէնություն (Ե 5), անօրինել (ՀԴ 5), արագագիր (ԽԴ 2), արծաթապատ (ԿԼ 14), բազմածին (ՄԽԳ 13), բազումողորմ (ՁԵ 5), բարեկենդանություն (ԻԹ 7), երկայնամիտ (Լ 12), երկայրի (ՄԽԹ 6), զօրհանապազ (Լ 12, ԻԴ 5), թերահաւատ (ԿԼ 19), թիկնամէջ (ԿԼ 17), խոտակեր (ՄԵ 20), խստասիրտ (Դ 3), կարճմըտություն (ՄԴ 9), հաստարմատ (ԽԼ 3), ձեռագործ (ՄԺԳ 4), ձեռակերտ (Լ 7), ձեռնակապ (ՄԽԹ 8), ձեռնկալու լինել (ԼԶ 24), մարդահաճոյ (ՄԲ 6), մեծաբան (ԺԱ 4), մեծաբանել (Թ 18, ՄԴ 13), մեծվալելություն (Լ 2), միաբանություն (ՄԴ 15), միակրօն (ԿԼ 7), միամոր (ԻԴ 16), միամօրություն (ԻԱ 21), միեղջերու (ԻԱ 22), մրգապահ (ՀԼ 1), մորատունկ (ՄԻԼ 3), շանաճանճ (ՀԼ 45), ողջակէզ (ԽԹ 8), չարագործ (ԼԳ 17), պտղաբեր (ՄԶ 84), սաղմոսարան (ԼԲ 2), վերնայարկ (ՄԳ 3), տասնադի (ԼԲ 2), տարածամ (ՄԺԼ 147), օրէնագէտ առնել (ԻԴ 8), օրէնադիր (Թ 21), օրհասարակ (ԼԶ 6): Իհարկէ, չպետք է կարծել, որ բոլոր այս բառերը ստեղծվել են անմիջապէս սաղմոսների թարգմանության ժամանակ. շատերը կարող էին գոյություն ունենալ նաև դրանից առաջ: Կարևորը միայն այն է, որ նրանք այստեղ հանդես են գալիս իրենց հունարեն կաղապարների համոյակակցությամբ: Երբ, օրինակ, հայը ունի շանաճանճ հունարեն *καυόμαχα* և ասորերեն *xašmā*, կամ միակրօն՝ հունարեն *μονοθεός* և ասորերեն *yixidāyā* բառերի դիմաց, ապա պարզ է, որ բիւմ է հունարենից, քանի որ արան համապատասխանում է ոչ միայն իմաստով, այլ նաև ձևով: Հատուկ ուշադրության է արժանի նաև այն փաստը, որ թվարկված բառերից մի քանիսը Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության գրքերի մեջ վկայված են միայն սաղմոսներում: Դրանք են՝ **անբան**—*անկէտ*, **անգործ**—*անաթորատ*, **արագագիր**¹⁹—*բնորատ*, **թիկնամէջ**—*բեռնաբեր*, **խոտակեր**²⁰—*բրդա տօն շերտ*, **հաստարմատ**—*սն իւճոն*, **ձեռակերտ**²⁰—*բրդա տօն շերտ*, **միակրօն**—*մոնօթեոս*, **տասնադի**—*տասնործ*: Հետաքրքիր պատճենում է նաև նախ անկանիմ բառը, որը դրված է հունարեն *προπίπτω*-ի դիմաց (ՀԱ 9):

Հունական սկզբնագիրը հավաստող ավելի զորեղ փաստեր են թարգմանական թուրիմացությունները, որոնցից, ինչպես հայտնի է, համարյա ոչ մի թարգմանություն չի կարողացել խուսափել: Ընդ որում, նրանց քանակը նշանակություն չունի. մեկ-երկու դեպքն էլ բավական են ցույց տալու, թե որ լեզվից է կատարված թարգմանությունը: Սաղմոսների հայերեն բնագիրը մատուցում է այս կարգի չորս-հինգ օրինակ: Այսպես.

¹⁹ Կա նաև Բ Եզր. Է 6 համարում, բայց ծագում է, ըստ երևույթի, Սաղմ. ԽԴ 2-ից:

²⁰ Կա նաև Եբր. Բ 7 համարում, որը սակայն բացառություն է փոխադրված է Սաղմ. Լ 7-ից:

Լ 12. Քան զամենայն թշնամիս իմ եղէ ես նախատ դրացեաց իմոց յոյժ:

Յոթանասանիցը արա փոխարեն ունի՝ *παρὰ πάντας τούς ἐχθρούς μου ἐγενήθητι θυμὸς καὶ τὸς γείτονας μου σφίδρα*: Այսպիսով պարզվում է, որ թարգմանիչը *παρὰ* նախորդի բազմազան նշանակություններից ընտրել է *քան*-ը և ամբողջովին աղավաղել նախադասության իմաստը: Ընդհանուր թարգմանության դեպքում պետք է լիներ. «Առ ամենայն թշնամիս իմ եղէ ես նախատ և դրացեաց իմոց յոյժ»:

ԼԴ 8. Հասցէ ի վերայ նոցա որոգայթ, գոր ոչ զիտացին. և որս գոր թաքուցին առցէ զոտս նոցա (*καὶ ἡ θήρα, ἣν ἐκρύβαν. συλλαβέτω αὐτούς*):

Անմիջապէս աչքի է ընկնում, որ հայերեն թարգմանությունը մթազնել է նախադասության միտքը, քանի որ պարզ չէ, թե ինչ է նշանակում «որս գոր թաքուցին առցէ զոտս նոցա»: Հունարեն *θήρα* բառը իսկապէս նշանակում է որս, սակայն թարգմանիչը չի իմացել, որ այն ունի նաև **թակարդ**, որոգայթ իմաստը, որով տվյալ նախադասությունը արդեն հասկանալի է դառնում: Թարգմանիչը չի օգնել նույնիսկ այն, որ սաղմոսների Թ 16 համարում նույն նախադասությունը դրված է «որոգայթ» գոր թաքուցին առցէ զոտս նոցա՝ ձևով, որոգայթ, քանի որ այստեղ հունարեն *παγίς* բառը ունի որոշակի այդ իմաստը: Ի դեպ, Թ 16 և ԼԴ 8 համարների ընդհանրությունը հայտնի է եղել. վերջինս հայերեն բնագրում հունարեն *զնոսս* բառի փոխարեն ունի *զոտս նոցա*, որն անընշտ ծագում է Թ 16-ից²¹:

ՄԼ 8. Ի լարել աղւղան նորա տկարացին (*ἐνταυσεὶ τὸ τρέφον αὐτοῦ ἔως οὗ ἀποσφύσσειν*):

Հունարենը բառացի նշանակում է. «**էլարիցէ** զաղւղ յոր մինչև տկարացին»: Հետ երևույթին հունարեն *ἐνταύτω* բայի ապտոնի III դեմքը՝ *ἐνταυσεὶ* (լարիցէ) հայը կարդացել է անջատ *էն* և *տաւե* ու նախադասությունն իմաստավորել այլ կերպ: Դա հնարավոր է, որովհետև *էն* նախածանցը ունի նաև նախդրային գործածություն և առանձին նշանակում է «ի», իսկ *տաւե* բառը պահպանում է բայի արմատական իմաստը, մանավանդ որ նրա վերջավորությունն էլ հիշեցնում է եզակի տրականի կազմությունը:

ՀԼ 2. Արկին գդիակունս ծառայից քոց գէշ թռչնոց երկնից, և զմարմինս սրբոց քոց գազանաց երկրի:

Ընդգծված բառի փոխարեն մյուս բնագրերն ունեն **կերակուր** (*βρώματα*. ասոր. *mēka'ā*), և սպասելի էր, որ հայերենում էլ այդպես լիներ: Նույն նախադասությունը ճիշտ է թարգմանված Երեմիայի գրքի

²¹ Հմմտ. սույն աշխատության 4-րդ՝ «Նմանակություն» դրվագը: Հ. Մ. Չամչյանը, անդրադառնալով ԼԴ 8 համարում որս փխ որոգայթ ընթերցվածին, տալիս է բոլորովին այլ բացատրություն. «Քանու որս դնի աստ փոխանակ որոգայթի կամ թակարթի. զի որսն կամ որսալն է գործ որոգայթի. և զի բազում անգամ գործն դնի փոխանակ պատճառին, ըստ այսմ և աստ որսն՝ որ է գործ որոգայթի, դնի փոխանակ նույն իսկ որոգայթի» (Աշվ. աշխ., Բ. Գ, էջ 733—734):

ԼՂ 20 համարում. «Արկից գդիակունս անցս կերակուր թոշնոց երկնից և գազանաց երկրի»: Ուստի սաղմոսների բնագրի շեղման մեջ չի կարելի որևէ միտումնավորություն ենթադրել: Պարզապես թարգմանիչը շփոթել է հունարեն *ἐρωμα* (հոգն. *ἐρώματα*) «կերակուր» և *ἐρωμας* «գարշափտություն» բառերը: Հետաքրքիր է, որ Խորենացին նկատել է այս սխալը և իր Պատմության մի հատվածում ուղղել՝ կերակուր, սակայն հավատարիմ մնալով Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության հեղինակությանը, պահպանել է նաև գեշ բառը. «Բայց Մեհրոման հրամայե պակացն»՝ գրեթե անպարտապահ կախել գլխանայս մախարաբացն, մինչև մեռնիմ. և թողուլ անյնպես ի կախաղանին գդիակունսն, զի լուծեալ անկցիմ՝ գեշ կերակուր լինել թոշնոց»²²:

ԸԼԸ 20. Ի հակառակություն և ի մախանն, առցեմ ի անմիր գբաղաքս քո (ὅτι ἐρεῖς εἰς διὰλογισμὸν. *λῆμψονται εἰς ματαίωσιν τὰς πόλεις σου*):

Այստեղ էլ հալը շփոթել է հունարեն *ἐρεῖς* «խօսեցիս» և *ἐρεῖς* (*ἐρίς*) «վեճ, հակառակություն» բառի հոգն. ուղղ.-հայաց.) բառերը, ըստ երևույթին իր համար էլ չկարողանալով պարզել մախադասության իմաստը: Դիտելի է, որ եթե վերացնենք նշված հունարեն բառերի շեշտերը, որոնք ձեռագրերում հաճախ չեն դրվում, ապա նրանք գրությանը բացարձակապես մույնամուտ են:

ԸԼԸ 16 համարում հայերեն թարգմանությունն ունի «ի տուէ մոլորեցան» մյուս բնագրերի ստեղծան *πλανάζονται* բառի փոխարեն: Ծեղման պատճառը կրկին տարիմաստ բառերի գրության մեմանությունն է՝ *πλανάζονται* և *πλανήθονται*: Ի դեպ, մույն

²² Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, աշխատություններ Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913, էջ 302:

սխալը հանդիպում է նաև սաղմոսների լատինական բնագրում²³: Այս հանգամանքը բնականաբար կարող է ենթադրել տալ, որ *πλανάζονται* ընթերցվածը եղել է նաև հունական բնագրի ձեռագրերում, սակայն հայերեն և լատիններեն թարգմանությունները հեշտությամբ կարող էին նաև նրանից և իրարից անկախ շփոթել նշված բառերը:

Թվում է, թե բերված փաստերը բավական են համոզելու, որ սաղմոսների հայերեն թարգմանության մախորհմանը իսկապես հունարեն բնագիրն է²⁴:

²³ Rahlfs, LaR Aug. Ըստ Ռ. Մ. Չամչյանի, հայերեն թարգմանության մեջ մոլորեցան բառի սակայությունը կարելի է բացատրել նրա հունական սկզբնագրում *πλανήθονται* ընթերցվածի գոյությանը (նշվ. աշխ., հ. Ժ, էջ 581):

²⁴ Մի թարգմանական թյուրիմացություն էլ նշել է Եղիշե վրդ. Դուրյանը և կրկնել Գ. Աբգարյանը (տե՛ս Ե. Դուրյան, Սրբագրություններ մեր մախանաց Աստուածաշունչին վրայ, «Մասիս» շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1896, էջ 229: Գ. Աբգարյան, Սիրաքի գրքի հնագույն թարգմանության նորահայտ հատվածներ, «Էջմիածին», 1966, ԺԱ—ԺԲ, էջ 80—81): Ըստ նրանց՝ հայ թարգմանիչը ԽԳ 16 համարի *ἀλάγμα* «գին, փոխ, պարզ» բառը կարդացել է *ἀλάγμα* «աղաղակ»: Սակայն հունարեն բնագրի Ռաֆսի պատրաստած քննական հրատարակությունը ցույց է տալիս, որ ձեռագրերի մի մեծ խումբ ունի *ἀλάγμα* «աղաղակ» ընթերցվածը, և որ թյուրիմացության հեղինակը ոչ թե հայ թարգմանիչն է, այլ հույն գրիչներն են կամ խմբագիրները: Այս հարցում ըստ էության ճիշտ եզրակացության է հանգել դոկտ. Ռ. Մ. Չամչյանը (թեև որոշ վերապահումով բացատրված չհամարելով նաև հայ թարգմանիչի շփոթման հնարավորությունը). տե՛ս նշվ. աշխ., հ. Ժ, էջ 219:

3. ԵՐԱԺԾՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սաղմոսների հայերեն թարգմանության մեջ նկատվում է մի չափազանց հետաքրքիր երևույթ: Այնտեղ, որտեղ հունարենում և մյուս բնագրերում հիշատակվում են երաժշտական գործիքներ, հայերենը դրանց անվանումները փոխարինում է վերացական, «որհմա-

բանական» բառերով: Այս տեսակետից հատկապես ուշագրավ է վերջին՝ 150-րդ սաղմոսը, որում հանդիպող երաժշտական գործիքների իմն անվանումներն էլ հայերեն թարգմանությունն արտահայտում է տվյալ սկզբունքով: Այսպես.

Հայերեն թարգմանություն

ԸՄ 8. Օրհնեցէք զնա ի ձայն օրհնութեան.

Օրհնեցէք զնա սաղմոսիք և օրհնութեամբ.

ԸՄ 4. Օրհնեցէք զնա ցնծութեամբ.

Գովեցէք զնա ուրախութեամբ.

ԸՄ 5. Օրհնեցէք զնա ի բան քաղցուն.

Օրհնեցէք զնա ի բարաք լսելի:

Ցոթաճանախից և մյուս բնագրերը

3. ἐν ᾗ γ' ὁ σάλπιγξ
(ի ձայն փողի)
ἐν ψαλτηρίῳ καὶ κιθάρᾳ
(սաղմոսարանաւ և քնարաւ)

4. ἐν τυμπάνῳ καὶ χορῷ
(թմբկաւ և պարուք)
ἐν χορδαῖς καὶ ὄργάνῳ
(սաղեք և տաղաւ)

5. ἐν κυμβάλοις ἐὺ ᾗχοις
(ի ծնծղաւս քաղցուն)
ἐν κυμβάλοις ἀλάσγη
(ի ծնծղաւս ցնծութեան):

Նրե 150-րդ սաղմոսն իր այս միտվածքում միայնակ լինելը, ապա երևույթը գուցե կարելի է լինել բացատրել ինչ-որ խմբագրի կամ գրչի քմահաճությանը: Սակայն սաղմոսների հաշվերեն թարգմանությունը մատուցում է ևս մոտ երեք տասնյակ նման դեպք՝ մի քանի մեկնելի բացատրություններով:

ԼԲ 2. Խոստովան եղերով Տեսում **օրհնութեամբ** (փխ. *են չիծարք-քնարաւ*), **տասնադէս** **սաղմոսարանաւ** (*=փալտիւրօ ծառչործօ*) սաղմոս ասացէք նմա:

ԽԲ 4. Խոստովան եղէք **քեզ օրհնութեամբ** (փխ. *են չիծարք-քնարաւ*) Աստուած, Աստուած իմ:

ԽԶ 6. Համբարձաւ Աստուած **օրհնութեամբ**, և Տէր մեր **ձայնի փողոյ** (*=են քօնոյ զալպիլոյ*):

ԽԸ 5. Բացիք զառախ **օրհնութեան** (փխ. *են փալտիւրօ* սաղմոսարանաւ) ի սկզբանէ:

ԾԶ 9. Զարթիք փառք իմ **զարթիք սաղմոսիւք** (փխ. *փալտիւրօ*- սաղմոսարան) և **օրհնութեամբ** (փխ. *չիծարք-քնար*):

ԿԷ 26. Կանխեցին իշխանք հանել **զօրհնութիւն** ի մէջ **կուսանաց և գովչաց** (փխ. *շառնծօն տառապետիւն*- կուսանաց թմբկահարաց):

Հ 22. Սաղմոս ասացիք **քեզ օրհնութեամբ** (փխ. *են չիծարք-քնարաւ*) սուրբ Իսրայելի:

Ձ 3. Առէք սաղմոս և սուր **օրհնութիւն** (փխ. *տառապոն- թմբկ*), սաղմոս ասացէք նմա ի **ձայն բաղրորութեան** (փխ. *փալտիւրօ տերսոն մետ չիծարք* սաղմոսարան քաղոր հանդերձ քնարաւ):

Ձ 4. **Փող հարէք** (*=առաւօտ*) ի գոլիս ամաց (Յորթանանիցը ավելացնում է՝ *զալպիլոյ-փողով*):

ՂԱ 4. **Տասնադէս սաղմոսարանաւ** (*=են ծառչործօ փալտիւրօ*) ի **ձայն օրհնութեան** (փխ. *են չիծարք քնարաւ*) գովել:

ՂԷ 5. Սաղմոս ասացէք Աստուծոյ մերում **օրհնութեամբ** (փխ. *են չիծարք-քնարաւ*), **օրհնութեամբ** (փխ. *են չիծարք-քնարաւ*) և ի **ձայն սաղմոսաց**:

ՂԸ 6. Ի **ձայն օրհնութեան** կուծոյ **փողոյ** (*=են-զալպիլոյ*), **օրհնութեամբ** **ցնծութեամբ** և ի **ձայն եղջեր փողոյ** (*=զալպիլոյ և չառնիլոյ*):

ՄԷ 3. Զարթիք **սաղմոսիւք** (փխ. *փալտիւրօ*- սաղմոսարան) և **օրհնութեամբ** (փխ. *չիծարք-քնար*): Հմտ. ԾԶ 9:

ՄԸ 2. Ի մէջ ոռեաց նոցա կախեցաք **զկտակարանս** մեր (փխ. *ծրչանա-զտախիլ*):

ՄԽԳ 9. **Տասնադէս սաղմոսարանաւ** (*=են փալտիւրօ ծառչործօ*) սաղմոս ասացիք **քեզ**: Հմտ. ԼԲ 2:

ՄԽԶ 7. Սաղմոս ասացէք նմա **օրհնութեամբ** (փխ. *են չիծարք-քնարաւ*):

ՄԽԹ 3. Օրհնեցեն զանուն նորա **օրհնութեամբ** (փխ. *են չիծարք-պարոք*), **սաղմոսիւք** (փխ. *են տառապոն-թմբկաւ*) և **օրհնութեամբ** (փխ. *փալտիւրօ*-սաղմոսարանաւ) սաղմոս ասացեն նմա:

ՄԾԱ 2. Ձեռք իմ արարին **զսաղմոսարանս** (փխ. *ծրչանոն-զտախիլ*), և մատուցեք իմ կազմեցին **զգործի օրհնութեան** (փխ. *փալտիւրօ*-սաղմոսարան):

Ինչպես տեսնում ենք, նկատված սկզբունքը այնքան հետևողական է կիրառված, որ այն չի կարելի կապել պատահականությունների, գրչական սխալների, խմբագրական միջամտությունների հետ: Առա-

ջին հաշվարկից զուտ բանասիրական թվացող այս հարցը առնչվում է մի ավելի ընդհանուր, հայ եկեղեցու պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեցող խնդրի հետ:

Հայտնի է, որ քրիստոնեական եկեղեցին սկզբից ի վեր մերժել է նվագարանների մասնակցությունը պաշտոնեղբայրության մեջ: Ինչպես նշում է Բ. Վ. Հացունի, «նախկին դարերու Հարք հակառակություն ունեին անոնց դէմ, որովհետև նախ հեթանոսաց և ապա քրիստոնեայ մեծատանց ձեռնարկում մէջ դարձած էին հեշտասէր մեղկութեան և անառակ նուագածութեան գործիներ»²⁵: Այս խնդրի նկատմամբ հայ եկեղեցու վերաբերմունքը առաջին պարզված չէ:

Նույն Բ. Վ. Հացունին, հենվելով Խորենացու, Փավստոսի վկայությունների և Բ. Ղ. Այիշանի մի տեղեկության վրա, եզրակացնում է, որ Ղ.—Ե դարերում հողարկավորության ժամանակ Հայաստանում գործածվել են երաժշտական գործիքներ (փող, տավիղ, փանդիոն, վին և այլն) և, որ այդ ավանդույթը շարունակվել է նաև հետագայում, չնայած արգելվել էր արդեն Ներսես Մեծ կաթողիկոսի կողմից: Այնուամենայնիվ Բ. Վ. Հացունին նշում է. «Դիտելի է, որ յիշեալ պատմական գործիքները մինչև եկեղեցուց մէջ չեն մտած, կամ գոնէ չի պատմուի թէ մտած լինին»²⁶: Այդ պատճառով մի փոքր անհետևողական է թվում հենց հաջորդ էջում արտահայտված կարծիքը. «Հայ եկեղեցին իր սկզբնադրութենէն մինչև վերջերը՝ սկզբամբ և իրապէս ընդունել է նուագարանաց գործածությունը, հոգևոր պաշտամանց մէջ»²⁷: Սա, ըստ երևույթին, պետք է բացատրել Բ. Վ. Հացունու հոգովածի բնույթով, որ ոչ այնքան գիտական, որքան գործնական նպատակ էր հետապնդում՝ արդարացնել նվագարանների գործածությունը հայ մեր եկեղեցում:

Հօգուտ Բ. Վ. Հացունու արտահայտած կարծիքի մեր կողմնակից է քերական Ն. Թահմիզյանը. «Դեռևս մի մեծ հարց է,—գրում է նա,—թե հայ եկեղեցին այս ժամանակներում (վաղ միջնադարում՝ Լ. Տ.—Պ.) հունականի օրինակով իրոք մերժել է գործիքային նվագի մասնակցությունը պաշտոնեղբայրության մեջ: Իրոք վաղ միջնադարյան հայ հեղինակների մի քանի ասույթներ ցույց են տալիս, որ եկեղեցին այս շրջանում ոչ միայն չի մերժել նվագարանների գործածությունը, այլև կարծես պաշտպանել է այն: Վերը ծանոթացանք Հովհ. Իմաստասերի (Օձնեցու՝ Լ. Տ.—Պ.) ցուցանշական խոսքերին (պարտ է ուսումնասիրացնել... նուագարանօք քնարահարու լինել երաժշտական հոգւոյն՝ Լ. Տ.—Պ.): Թեոդորոս Քոթեմալորը Աստվածածնին նվիրված իր գովեստում ասում է. «Ընդհանրական առաքելաշէն եկեղեցիք Քրիստոսի, փառատրոդական երգաբանութեամբ, հոգեզուարճ նուագարանօք վերագոչեսցուք ի սերկեան աւուրս դասախմբութեամբ»: Եվ դեռ նրանից շատ առաջ

²⁵ Բ. Վ. Հացունի, Եկեղեցական երաժշտութեան մասին, «Բազմավեպ», 1917, էջ 207:

²⁶ Ամր, էջ 208:

²⁷ Ամր, էջ 209:

Մեսրոպ Մաշտոցը ապաշխարության շարականներից մեկում հորդորում է. «Հնչմամբ փողոյ, սաղմոսաբանաւ և քնարիւ օրհնեցէք զՏէրն ի յերկինս», որ մեզ գաղափար է տալիս մաս երեք գործիքից բաղկացած մի այլ, ուրույն անսամբի մասին²⁸:

Նախ և առաջ պետք է նշել, որ Օճնեցու և Քոթեմալորի կողմնակի վկայությունները ամենևին էլ չեն կարող պարզել հայ եկեղեցու դիրքը տվյալ հարցում, մասնավոր ի դարի համար: Այլևի որոշակի և կարեկիր է Մաշտոցի խոսքը, մախ որպես ժամանակակցի տեղեկություն, երկրորդ՝ այն պատճառով, որ արտահայտված է հենց շարականի, այսինքն պաշ-

տոներգության մեջ: Սակայն մի չնկատված հանգամանք կասկածի տակ է դնում մաս այս վկայության օգտակարությունը: Պարզվում է, որ շարականի նշված տողը մույնությամբ քաղված է Սաղմ. ԾԾ 3-ից: Ընդ որում, անհնար է այդ կապը բացահայտել սաղմոսների հայերեն թարգմանության միջոցով, քանի որ, ինչպես տեսանք, վերջինս երաժշտական գործիքների անվանումները փոխարինում է այլևայլ վերացական օրհնաբանություններով: Նույնությունն ամփոփապես ի հայտ է գալիս, երբ այդ տողը համեմատում ենք սաղմոսների հունարեն բնագրի հետ:

Մաշտոց

Հընչմամբ փողոյ
սաղմոսաբանաւ և
քնարիւ. օրհնե-
ցէք զՏէրն ի
յերկինս²⁹:

Սաղմոսների հայերեն թարգմանություն

ԾԾ 3. Օրհնեցէք զմա
ի ձայն օրհնութեան,
Օրհնեցէք զմա սաղ-
մոսիք և օրհնու-
թեամբ:

Ցոթանասնից

αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν ᾗχῳ σάλπιγγος.
αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν ψαλτηρίῳ κα-
κιθάρα.

Օրհնեցէք զմա հնչմամբ (=ի
ձայն) փողոյ, օրհնեցէք զմա
սաղմոսաբանաւ և քնարաւ:

Այսպիսով, հետազոտողները չեն նշում հայ եկեղեցու պաշտոներգության մեջ նվագարանների մասնակցությունը հաստատող որևէ ուղղակի և արժանահավատ վկայություն: Դրա կողքին սաղմոսների հայերեն թարգմանության հետևողականորեն իրականացված միտումը ամերկյայելիորեն ապացուցում է, որ հայ եկեղեցում երաժշտական գործիքների գործածությունը մերժված է եղել³⁰:

Այնուամենայնիվ Մաշտոցի շարականի տվյալը մի հետաքրքիր միտք է հուշում: Ըստ երևույթին, ինչպես բոլոր այլալեզու բնագրերում, սաղմոսների հայերեն թարգմանության մեջ մույնպես երաժշտական գործիքների անվանումները սկզբնապես վերարտադրված են եղել համապատասխան հայերեն համարժեքներով: Հետագայում, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության վերջնական սրբագրության ժամանակ, խմբագիրները նկատելով հակասությունը մի կողմից հայ եկեղեցու բռնած դիրքի, մյուս կողմից՝ այն հանգամանքի միջև, որ սաղմոսներում Աստծո փառաբանությանը մասնակցում են մաս երաժշտական գործիքներ, ստիպված են եղել պատշաճ ձևով քողարկել վերջիններիս հիշատակումները: Իսկ շարականներում այդպես էլ աննկատելիորեն մնացել է մի սկզբնական ըմբռնցված: Այդ են վկայում մաս սաղմոսների հայերեն թարգմանության մեջ պահ-

պանված երաժշտական գործիքների հատուկ նշան անվանումները՝ տասնադի սաղմոսաբան (ԼԲ 2, ՂԱ 4, ԾԽԳ 9, ԾԾԱ 2) և փող (ԽԶ 6, Զ 4, ՂԷ 8): Սակայն արանց կողքին կան դեպքեր, երբ մույն անվանումները փոխարինված են այլ, անորոշ բառերով՝ օրհնութիւն (փխ սաղմոսաբան՝ ԽԶ 5, ԾԽԹ 3), սաղմոս (փխ սաղմոսաբան՝ ԾԶ 9, Զ 8, ԾԷ 3, ԾԾ 3), օրհնութիւն (փխ փող՝ ԾԾ 3): Թե ինչու է հանդուրժվել տասնադի սաղմոսաբան անվանումը, պարզ է. ըստ երևույթին Հայաստանում այդպիսի գործիք չի եղել, և սաղմոսաբան բառն էլ, կապված լինելով սաղմոս-ի հետ, հավատացյալների մոտ որևէ հետադուսական հիշողություն չի արթնացրել: Իսկ փողը, ինչպես հայտնի է, հնում ոչ այնքան նվագածության գործիք էր, որքան հանդիսությունների, տոնախմբությունների ազդանշան:

Դժվար չէ պատասխանել մաս այն հարցին, թե ինչու սաղմոսներում երաժշտական գործիքների անվանումները տարափոխվել են, իսկ Աստվածաշնչի մյուս գրքերի հայերեն թարգմանության մեջ վերարտադրվել իրենց համարժեքներով: Օրինակ, Բ Թագ. Զ 5, «Եւ Դաւիթ և որդիքն Իսրայելի խաղային առաջի տապանակին Տեառն՝ տալօք և նուագարանօք զօրութեամբ, և երգովք, և քնարօք, և սրբնգօք, և թմբկօք, և ծնծղայիք, և փողովք», կամ՝ Դան. Գ 10. «Դու հրաման ետոր ամենայն մարդոյ՝ որ լսիցէ զձայն փողոյ՝ զսրբնի՝ և զքնարի՝ և զտաղի՝ և նուագարանաց, և զամենայն ազգաց արուեստականաց» և այլն³¹: Հասկանալի է, որ սաղմոսներն էին կազմում պաշտոներգության հիմնական բովանդակությունը, և այստեղ էր, որ առավել ցայտունությամբ պիտի երևար վերևում նշված հակասությունը:

³¹ Հմմտ. մաս Բ Թագ. Զ 14. Ա Մնաց. ԺԵ 16, 28. Դան. Գ 5, 7. ավելի մանրամասն տե՛ս Աստվածատուրյանի Համաբարբառի քնար, տալիղ, փող, թմբկով, ծնծղա, սրինգ, նուագարան հոդվածները:

²⁸ Ն. Թահմիզյան, Քննական տեսություն հայոց հին և միջնադարյան երաժշտության պատմության, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1971, № 1, էջ 44:

²⁹ Չայնքաղ շարական, Կ. Պոլիս, 1852, էջ 128:

³⁰ Ի դեպ, դեռևս Ռ. Մ. Չամչյանն այսպես է բացատրել նշված միտումը. «...որոշ պատճառն ոչ այլ ինչ երևի լինի, բայց եթե այս, զի ոչ գոյր յազգի մերում նուագարանօք ապմոսելք» (նշվ. աշխ., Բ. Թ, էջ 549. տե՛ս մաս, Բ. Ա, էջ 120):

4. ՆՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սաղմոսների հայերեն թարգմանությունը հաճախ շեղվում է բոլոր մյուս բնագրերից և տալիս թարգմանչի ազատությամբ կամ գրչականորեն, իմաստային երանգներով և բառերի նմանությամբ բոլորովին չթացատրվող ընթերցվածներ: Այսպես.

Լ 8. Յնծացայց և ուրախ եղեց ի փրկութեան քում (փխ իբի տօ իլէսի սոս- յողորմութեան քում):

ԼԴ 27. Յնծացեմ և ուրախ լիցիմ ի քեզ ամենեքեան... (մյուս բնագրերում չիք ամենեքեան):

ԽԱ 7. Անձն իմ յոյժ խոովեցաւ (փխ բրօս իբաստն ի փսչի մոս իտրօշիդ-առ իս անձն իմ խոովեցաւ):

ԿԲ 12. Թագաւոր յուսացաւ ի Տէր (փխ սօփրանիդ-էտա- ուրախացի):

ՁԹ 14. Յնծացաք և ուրախ եղաք զամենայն աւուրըս կենաց մերոց (փխ ին բնօսաւ տաւ իմօքաւ իմօն- զամենայն աւուրս մեր):

ԾԳ 17. Անդ թոչունք երկնից ձագս հանցեմ (մյուս բնագրերում չիք երկնից):

Նման դեպքերը մեծ թիվ են կազմում և ստորև առանձին-առանձին կմշկեն: Ինչպես տեսնում ենք, շեղումներն այնքան մշակակալից են, որ չեն կարող պատահական համարվել: Համաթարբաստային քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանց աղբյուրը մույն ինքն՝ սաղմոսների հայերեն թարգմանությունն է: Պարզապես սաղմոսների մեմորիանակ բովանդակությունն ունեցող հատվածները ազատորեն ազդել են մեկը մյուսին: Այսպես, Լ 8 սաղմոսի շեղումը բացատրվում է հետևյալ հատվածների ազդեցությամբ. Թ 16—ցնծացայց ի փրկութեան քում. ԺԲ 6—ցնծացաւ սիրտ իմ ի փրկութեան քում. ԺԹ 6—ցնծացաւք մեք ի փրկութեան քում. Ի 2— ի փրկութեան քում ցնծացել յոյժ. ԼԴ 9—ուրախ եղիցի ի փրկութեան մորա. Ծ 14—սուր ինձ ցնծութիւն փրկութեան. ԾԺԷ 15—ձայն ցնծութեան փրկութեան: ԼԴ 27 համարը մույնությամբ փոխադրված է ԼԹ 17 և ԿԹ 5 համարներից (ցնծացեմ և ուրախ լիցիմ ի քեզ ամենեքեան...), ԽԱ 7-ը՝ Զ 4-ից (անձն իմ յոյժ խոովեցաւ), ԿԲ 12-ը՝ Ի 8-ից (թագաւոր յուսացաւ ի Տէր): ՁԹ 14 համարի «զամենայն աւուրս կենաց մերոց» արտահայտությունը քաղված է ԻԲ 2 և ԻԶ 4 համարներից (զամենայն աւուրս կենաց իմոց): Եվ, վերջապես, ԾԳ 17 համարը կրել է ԾԳ 12-ի ազդեցությունը (անդ թոչունք երկնից բոյնս դիցեմ):

Ահա ման ևկատված մյուս դեպքերը.

Բ 11. առաջի մորա փխ մնա (հմմտ. ԺԴ 4, ԺԷ 7, ԻԱ 30, ԿԷ 4, 5 և այլն):

Դ 9. մնջեցից և զարթեաց փխ մնջեցից և ի քում եղեց (հմմտ. Գ 6("):

Ձ 3. զանձն իմ փխ զիս (հմմտ. Ձ 5, ԺԶ 13, ԻԴ 20, Լ 8 և այլն):

Ձ 11. և խոովեցիմ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ՁԲ 18):

Թ 4. իսկ ընդէր՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. Թ 13):

Թ 18. երեսաց՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. Ա 4):

ԺԳ 2. յամենայն՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԼԲ 13, ԿԵ 5): Նույնը տե՛ս ման ԽԴ 3 (զամենայն) և ԾԲ 3:

ԺԶ 5. զշափոյս իմ ի ճանապարհի քում փխ զգնացս իմ ի շափոյս քո (հմմտ. ԽԴ 19):

ԺԷ 7. աղօթից՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. Ե 3, ԻԷ 6, Լ 23, ԾԺԴ 1 և այլն):

ԺԷ 51. ազգէ միմէ և յազգ փխ յախտեանս (հմմտ. ԽԸ 12, ՀԱ 5, ՀԶ 9, ՁԹ 1 և այլն):

ԻԵ 12. մեծս՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԻԱ 26):

ԻԶ 3. ի քեզ Տէր՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. Լ 2, 15, ԼԷ 16, ԾԴ 24 և այլն):

ԻԶ 12. ի ձեռս փխ յանձիմս (հմմտ. Թ 14, Լ 6, Խ 3, ԾԵ 41, ԾԺԸ 121):

ԼԲ 12. Աստուած օգնական է մնա փխ Աստուած է մորա (հմմտ. ԾԱ 9, ԾԳ 6, ԾԸ 10, ԿԱ 9, ՀԷ 35 և այլն):

ԼԴ 8. զոտս մոցա փխ զմոսա (հմմտ. Թ 16):

ԼԴ 27. մեծ է Աստուած փխ մեծացի Աստուած (հմմտ. ԽԷ 2, ՁԵ 10, ՁԸ 2, ՂԵ 4, ԾԽԴ 3, ԾԽԶ 5): Նույնը տե՛ս ման ԼԹ 17, ԿԹ 5:

ԼԵ 10. լուսով երեսաց քոց փխ լուսով քով (հմմտ. Դ 7, ԽԳ 4, ՁԸ 16, ՁԹ 8):

ԼԶ 26. յախտեան՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԽԴ 3, ՀԱ 17, ՁԸ 37, ԾԱ 29):

ԼԶ 28. ի միասին՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԼԶ 38):

ԼԶ 38. հալածեցիմ փխ աստակեցիմ. զաւակ փխ մնացուածք (հմմտ. ԼԶ 28):

ԼԹ 4. Տեսում Աստուծոյ փխ Աստուծոյ (սաղմոսների հայերեն թարգմանության մեջ 50 անգամ գործածված է Տէր Աստուած):

ԽԳ 8. թշնամեաց փխ մեղաց (հմմտ. ԺԷ 18, 48, ԾԸ 2, ԾԽԲ 9):

ԽԴ 22. քննէ փխ գիտէ (հմմտ. Է 10):

ԽԵ 9. զնշանս և՛ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ՀԷ 43, ԾԼԴ 9):

ԽԶ 8. մեծ՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԽԶ 3, ԽԷ 3, ՂԴ 3):

ԽԷ 5. թագաւորութիւնք փխ թագաւորք (հմմտ. ԿԷ 33):

ԽԸ 11. ընդ ամենայն տիեզերս փխ ի ծագս երկրի (հմմտ. ՁԹ 2, ՂԴ 4):

ԽԹ 10. ամենայն՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԾԽԸ 10):

ԽԹ 17. բանս բերանոյ իմոյ փխ բանս իմ (հմմտ. ԺԸ 15, ԼԵ 4, ԾԳ 4, ՀԷ 1 և այլն):

Ծ 19. զսիրտ սուրբ և զհոգի խոմարն փխ զսիրտ խոմարն և տառապեալ (հմմտ. Ծ 12, 19):

ԾԲ 6. և յամօթ լիցիմ՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԼԴ 4, 26):

ԿԱ 8. զօրութիւն փխ փրկութիւն (հմմտ. ԿԱ 12):

ԿԳ 5. ալմոցիկ ոյք ուղիղ եմ սրտիւք փխ զամբիծմ (հմմտ. Է 11, Ժ 3, ԼԱ 11, ԿԳ 11 և այլն):

ԿԸ 5. և ատելիք իմ փխ ոյք հալածէիմ զիս (հմմտ, ԺԷ 18, 41, ԽԳ 8, 11, ՁԲ 3, ՁԸ 24):

- ԿԼ 15. բազմաց՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԺԷ 17, ՀԶ 18, 20, ԾԶ 28, ԾԽԳ 7):
- ԿԼ 16. խորոց՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԿԷ 28, ԿԼ 2, ԾԶ 24): Նույնը տե՛ս նաև Հ 20:
- ԿԼ 36. շինեացեմ՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԿԼ 36):
- Հ 17. զարդարությունն փխ զքանչելիս (հմմտ. ԼԴ 28, ԼԹ 10, ԽԹ 6, 16, Հ 15 և այլն):
- Հ 20. մխիթարեցեր փխ կենդանացուցեր (հմմտ. Հ 21):
- ՀԱ 12. զաղքատ՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԼԶ 14, ԼԹ 18, Խ 2, ԿԹ 6, ՀԱ 18):
- ՀԲ 20. և եղեմ՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ՀԲ 19):
- ՀԳ 10. տորք՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԼԲ 21, ՀԱ 19, ԾԲ 1, ԾԵ 47 և այլն): Նույնը տե՛ս նաև ՀԳ 18, 21:
- ՀԶ 10. և ևս՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ՀԶ 8):
- ՀԷ 17. քարկացուցին փխ դառնացուցին (հմմտ. ՀԷ 40):
- ՀԸ 40. զքարծրեալն փխ զնա (հմմտ. ՀԷ 17):
- ՀԹ 48. արար զնշանս և զարուեստս իւր յերկրին եգիպտացոց և ի դաշտին Տալամու փխ եղ յեգիպտոս զնշանս իւր և զարուեստս իւր ի դաշտին Տալամու (հմմտ. ՀԷ 12):
- ՀԺ 50. զարտմտութիւն քարկութեան փխ շաղի քարկութեան (հմմտ. ՀԷ 49 և այլն):
- ՀԻ 54. զվիճակ ծառանգութեան փխ չափով զծառանգութիւնս (հմմտ. ՀԳ 2):
- ՀԻ 58. դարձամ՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ՀԻ 41, 57):
- ՁԱ 3. որբոյն և ալրոյ փխ որբոյն և աղքատի (հմմտ. ԾԽԵ 9, նաև ԵԼԶ ԻԲ 22, Բ օր. ԺԴ 29, ԺԶ 11, ԻԳ 17 և այլն):
- ՁԲ 8. ամենայն՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԼԲ 8, 14, ՀԴ 4, ԴԷ 7):
- ՁԳ 18. զողորմութիւն փխ զքարիս (հմմտ. ԿԵ 20, ՀԶ 9, ՁԼ 34):
- ՁԴ 9. յախտեան՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ՁԵ 12):
- ՁԵ 14. ձեռն փխ աջ (հմմտ. Թ 12):
- ՁԶ 47. դարձուցանես զերեսս քո փխ դառնաս (հմմտ. ԺԲ 1, ԻԶ 9, ԻԹ 8, ՁԷ 15 և այլն):
- ՁԷ 58. Աստուած. յախտեմից՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. Խ 14, ԾԵ 46):
- ՁԹ 2. զամենայն՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԴԴ 4):
- ՁԲ 6. որպէս դալարի՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ՁԹ 5):
- ՁԲ 16. ձեռաց՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. Թ 17, ԻԷ 5, ՁԹ 17, ԴԱ 5 և այլն):
- Ղ 4. հովանի՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԺԶ 9, ԼԵ 8, ԾԶ 2, ԿԲ 8):
- ՂԱ 6. մեծ եմ փխ մեծ եղեմ (հմմտ. ԾԳ 24):
- ՂԱ 27. յախտեան՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. Թ 8, Կ 8):
- ՐԳ 28. ձեռաց՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԾԻԷ 2):
- ՐԴ 29. զգետս փխ զցորս (հմմտ. ՀԷ 44):
- ՐԴ 39. ի տուէ... ի գիշերի փխ ի գիշերի (հմմտ. Ա 2, ԻԱ 3, ԽԱ 9, ԾԴ 11 և այլն):
- ՐԴ 45. զվկայությունն փխ զարդարությունն (հմմտ. ՀԷ 56, ԴԼ 7, ԾԺԼ 88, 146, 167, 168):
- ՐԵ 7. քարկացուցին փխ դառնացուցին (հմմտ. ՀԷ 40, 58, ԾԵ 16, 29 և այլն):
- ՐԵ 11. ծով փխ ջուր (հմմտ. ՀԷ 53):
- ՐԵ 44. ձայնի՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. Ե 3, ԻԷ 6, Լ 23, ԾԺԴ 1 և այլն):
- ՐԶ 17. յոյժ՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԼԷ 7, 9, ԾԺԵ 10, ԾԽԱ 7):
- ՐԶ 18. սիրտք փխ անձինք (հմմտ. ԾԶ 12):
- ՐԶ 38. յերկիր ծարաւոտ փխ ի ծարաւ (հմմտ. ԾԶ 35):
- ՐԺ 7. արդարութիւն փխ ճշմարտութիւն (հմմտ. ՁԼ 15, ԴԳ 15, ԴԶ 2, ԴԼ 4 և այլն):
- ՐԺԳ 5. զո՞ տեսեր՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԾԺԳ 8):
- ՐԺԳ (8). յերկինս և յերկրի փխ յերկինս ի վեր, յերկինս և յերկրի (հմմտ. ԾԺԳ 6, ԾԼԴ 6):
- ՐԺԼ 67. յոյժ՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԾԺԼ 4):
- ՐԺԼ 105. լոյս տայ շաղաց իմոց փխ լոյս շաղաց իմոց (հմմտ. ԺԲ 4, ԾԴ 39):
- ՐԺԼ 181. անձն իմ՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ՁԳ 2, ԾԺԼ 20):
- ՐԺԼ 158. զպատուիրանս փխ զխօսս (հմմտ. ՁԼ 32, ԾԺԼ 60, 63, 184, 188):
- ՐԻ 2. եկեաց՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԾԻ 1):
- ՐԻԹ 8. մեղութեանց փխ անօրէնութեանց (հմմտ. ԻԴ 22, ԼԳ 5, 7, 18, ԾԳ 9):
- ՐԼԱ 5. յարկի՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԻԵ 8):
- ՐԼԵ 10. զերկիրն եգիպտացոց փխ զեգիպտոս (հմմտ. ՀԷ 12, Ձ 6, 11):
- ՐԼԵ 18. մեծ փխ կարմիր (հմմտ. ԾԳ 25):
- ՐԼԼ 16. որ առաջնորդէր մոցա փխ ի մոսա (հմմտ. ԾԼԼ 10, 24):
- ՐԽԲ 7. յիմեմ՝ չիք մյուս բնագրերում (հմմտ. ԾԽԱ 4)³²:
- Նմանակությունը զգալի փոփոխություններ է առաջացրել նաև սաղմունների վերնագրերում: Այսպես, ԻԲ 1, ԼԴ 1 և ԾԹ 1 համարներում հայերեն թարգմանությունը բազմաթիվ այլ վերնագրերի ազդեցությամբ ափելացրել է ի կատարած, իսկ ԺԵ 1, ԾԴ 1 և ԾԼ 1 համարներում՝ սաղմոս բառը: ՀԴ սաղմոսի վերնագրում ՀԵ 1-ից փոխանցվել են առ առորես-տանեայս, իսկ ընդհակառակ՝ մի ապականեր բա-

³² Սաղմունների հայերեն թարգմանությունը ունի նաև մի շեղում, որը կատարվել է, ըստ երևույթին, Աստվածաշնչի մյուս գրքերի ազդեցությամբ. ԼԼ 18. պանդուխտ եմ ես... Ածղեմ փխ պանդուխտ եմ ես (հմմտ. ԾՁՁ. ԻԳ 4, ԴԼԿ. ԻԵ 28, Ա Մնաց. ԻԹ 15, Ա Պետ. Բ 11):

ները: ԽԸ 1 և ՂԷ 1-ը ստացել են **օրհնութեան** բառը:

Նմանակության դեպքերի այսպիսի հաճախակիությունը պետք է բացատրել այն համագամանքով, որ սաղմոսներն անգիր են արվել, և առանձին արտահայտությունների մույնությունն զգալը դժվարություն է հարուցել: Ընդ որում, հարկ է ենթադրել, որ այս գործում կարևոր, եթե ոչ՝ վճռական, դեր են խաղացել գրիչները: Դրա պերճախոս վկայությունն այն է, որ հաճախ սաղմոսների հայերեն թարգմանության մեջ հունարենին և մյուս բնագրերին համապատասխանող ձևերի կողքին ձեռագրերը նշում են նաև մնանակությանը ստեղծված տարբերակներ: Այսպես, օրինակ, ԺԺԷ 26 համարի «և օրհնեցաք զքեզ ի տանէ Տեառն» նախադասության փոխարեն Զոհրապյանի հրատարակության որոշ ձեռագրեր տալիս են՝ «և օրհնեցաք զքեզ յանուանէ Տեառն», մույնամաղով ԺԻԸ 8 համարին: Վերջինս, իր հերթին, ԺԺԷ 26 համարից առանձին ընդօրինակություններում ստացել է՝ ի տանէ **փխ** յանուանէ տարբերակներ: ԽԳ 8 համարի «այլ դու փրկեցեր զմեզ ի թշնամեաց մերոց» նախադասությունը որոշ ձեռագրեր նման այլ հատվածների ազդեցությամբ դարձրել են «...ի **ձեռաց** թշնամեաց մերոց» (հմմտ. ԺԷ 18, 48, ՄԸ 2, ԺԽԲ 9): Իսկ ԺԻԹ 5 համարի «յուսացաւ աճճն իմ ի Տէր» նախադասության փոխարեն ձեռագրերից ոմանք ունեն «յուսացաւ **Խարայէ** ի Տէր», որը բխում է ԺԻԹ 7 կամ ԺԸ 3 համարից: Այսպիսի օրինակները, որոնք, ինչպես նշվեց, հազվադեպ չեն, ցույց են տալիս, որ մնանակությունը նշանակալից դեր է խաղացել սաղմոսների հայերեն թարգմանության ձևագրական տարբերակների հարստացման գործում³³:

Պետք է նշել սակայն, որ տվյալ երկուսը հայերեն թարգմանության յուրահատկությունը չէ: Մյուս բնա-

գրերում, թեկուզ ոչ մույն չափով, այն մույնպես դրսևավորվում է: Ռալֆսի հրատարակության տողատակում հազվագյուտ չեն այն դեպքերը, երբ որևէ տարբերակների համար հղվում է սաղմոսների մի այլ հատված: Այսպիսով, ստացվում է այնպես, որ իրար հետ բոլորովին կապ չունեցող երկու բնագրեր, մնանակությանը ազդվելով սաղմոսների միևնույն հատվածից, կարող են շեղվել մյուս բնագրերից և որևէ տարբերակներով մեկուսի մույնամաղ: Օրինակ, ԺԼԴ 8 համարում հայերեն թարգմանությունն ունի «ո եհար **զամենայն** անդրամիկս եգիպտացոց»: Ընդգծված բառը բացակայում է մյուս բնագրերում, բացի, այսպես կոչված, վերինեգիպտական խմբագրության երկու բնագրից: Վերջիններս հայերեն թարգմանության հետ ոչ անմիջական, ոչ էլ, ըստ երևույթի, միջնորդավորված կապ կարող են ունենալ, քանի որ ներկայացնում են Յոթանասանից բնագրի մի բոլորովին այլ խմբագրություն: Ուստի նրանց մույնությունը պետք է բացատրել միմիայն այն բանով, որ այս հատվածում նրանք իրարից անկախ, հավասարապես ազդվել են սաղմոսների ՀԷ 51 համարից. «...եհար **զամենայն** անդրամիկս եգիպտացոց» (= *καὶ ἐν παντί ἐν παντί ἐν παντί ἐν Αἰγύπτῳ*): Իսկ ԺԼԴ 9 համարի «առաքեաց զնշանս և զարուեստս իր ի մէջ քո Եգիպտոս, ի փարաւովն և յամենայն **ծառայս** իր» նախադասության ընդգրծված բառերի փոխարեն միայն հայերեն և արաբերեն թարգմանությունները ԺԼԵ 15 համարի մնանակությանը ունեն՝ «...յամենայն զօրս իր» (*Φαρασ καὶ τῶν δυνάμεων αὐτοῦ*):

Ինչպես տեսնում ենք, այս համագամանքը էական նշանակություն ունի և անպայման պետք է հաշվի առնվի տարբեր բնագրերի առնչակցությունը բացահայտելու գործում:

(Շարունակելի)

³³ Հմմտ. նաև՝ Թ 4—Ջ ոմանք՝ ոչ քննի **փխ** ոչ խնդրի (Թ 13-ից), ԺԷ 21—Ջ ոմանք՝ անքծութեան **փխ** սրբութեան (Է 9-ից), ԻԱ 20—Ջ ոմանք՝ զգթութիւն **փխ** զօգնականութիւն (ԼԹ 12-ից) և այլն: Սաղմոսների վերագրերում հմմտ. ՀԳ 1, ՀԷ 1, ՀԸ 1,

ԺԽ 1, ԺԽԱ 1, ԺԽԴ 1 (ալիլացված է ի կատարած բառը) և ՀԳ 1, ՀԷ 1-ի կատարած սաղմոս յԱսափ **փխ** իմաստութիւն յԱսափ (ՀԴ 1, ՀԵ 1, ՀԶ 1 և այլ համարներից):